

Zmařené cesty šéfinpektora Dreyfuse

Česko-britský herec Herbert Lom v hledáčku „lovců rudých“
i československých zpravodajských služeb

ZDENĚK BAUER

Herbert Lom může být do světové kinematografie směle zapsán jako nejúspěšnější filmový herec českého původu. V porovnání s ostatními krajany vydělal filmováním nejvíc peněz. Na rozdíl od jiných se skutečně prosadil v Hollywoodu. Celosvětovou proslulost si zajistil postavou šíleného inspektora Dreyfuse v sérii snímků o Růžovém panterovi. Když 27. září 2012 zemřel, zprávu o jeho úmrtí vydaly prakticky všechny významné zpravodajské agentury světa. Byl však i umělcem, který se v jisté době stal rukojmím složité mezinárodní politiky. Pozornost mu věnovaly špiónážní služby Západu i Východu.

Narodil se 11. září 1917 jako Herbert Karel Angelo Kuchačevič ze Schluderpacheru pražskému podnikateli Karlu Schluderpacherovi a jeho ženě Olze, rozené Gottliebové.¹ Z otcovy strany

se rodina řadila mezi chudší šlechtu, původem zřejmě z Chorvatska a šlechtickým predikátem z jižního Tyrolska. Herbertův dědeček Karel Kuchačevich, rytíř ze Schluderbachu,

byl znám v první řadě jako majitel reálit.² Na území Žižkova a Libně vlastnil několik domů, včetně dnes již zaniklé libeňské usedlosti Kunštátka.³ Kromě toho u Železné Rudy na Šumavě provozoval Penzion Schluderpacher, v němž Herbert a jeho o tři roky mladší sestra Anna trávili většinu školních prázdnin.

Herbertův otec se zkoušel prosadit v různých oborech. Pro budoucí životní dráhu jeho syna však byly rozhodující otcovy komerční aktivity v oblasti divadelnictví. Po mnoho let zajišťoval výrobu tiskovin mapujících pražské německé divadelní prostředí. V první řadě vydával programový *Theater-Zeitung*. Rodina díky tomu měla stálou ložnici v Novém německém divadle na pražských Vinohradech (dnes budova Státní opery Praha), které bylo kulturním centrem německy hovořících Pražanů té doby.

Restaurace a penzion Lomova dědečka Schluderpachera u Železné Rudy na Šumavě

Foto: archiv autora

- 1 Zápís rodového jména prošel na přelomu 19. a 20. století zivelným vývojem. Kuchačewichové ze Schluderbachu se postupně začali psát jako Kuchačevičové ze Schluderpachů; zápís šlechtického predikátu se nakonec ustálil na tvaru Schluderpacher, přijímení na Kuchačevich. V textu je ponecháno znění odpovídající příslušné generaci.
- 2 Pokud není uvedeno jinak, jsou veškeré životopisné a profesní údaje v tomto článku čerpány z biografie Kol. autorů: *Herbert Lom, nejslavnější český herec na světě. Skutečný život inspektora Dreyfuse*. Nakladatelství Zdeněk Bauer, Praha 2015.
- 3 LAŠŤOVKOVÁ, Barbora: *Pražské usedlosti*. Scriptorium, Dolní Břežany 2016, s. 176.

Rodiče zpočátku nechtěli o herecké kariéře svého syna ani slyšet. Herbert tak musel po absolvování předního pražského německého Deutschen Staats-Realgymnasium ve Štěpánské ulici poslušně nastoupit na univerzitu. Paradoxně právě přes zdejší studentské divadelní ochotníky se jako kandrdaš (herecký začátečník) záhy dostal přímo do vinohradského Neues deutsches Theater.

Ačkoli rodina ctíla historickou vazbu na německé kulturní prostředí, jakékoli národnostní a jazykové spory jí byly cizí. Doma se hovořilo česky, byť rodiče i děti perfektně ovládali oba jazyky. Dokladem Herbertovy skvělé češtiny je i jeho první velká filmová role ve snímku *Žena pod křížem* (1937), kde si zahrál platonického milovníka populární Věry Ferbasové. Na výzvu režiséra Slavínského si také zvolil lépe zapamatovatelné umělecké jméno. Při listování v telefonním seznamu údajně narazil na příjmení Lom, které bylo nejkratší.

Nezávisle na tom v následujícím roce změnila své stávající úřední příjmení celá rodina Karla Schluderpachera. Z německého přešla na slovanicky znějící Kuchačevich, čímž se vrátila k původnímu rodovému jménu před povýšením do šlechtického stavu. V narůstajícím společenském napětí před druhou světovou válkou viděli rodiče hrozící nebezpečí. Děti byly po matce poloviční Židé. Herbert proto dostal od rodiny svolení vycestovat do Velké Británie, aby se pokusil o vysněnou filmovou kariéru.

Herbert Lom v roce 1992

Foto: Miloš Fikejz

Herbert Lom a Věra Ferbasová na záběrech z filmu *Žena pod křížem* (režie Vladimír Slavínský, 1937)

Foto: archiv autora

Šílený inspektor Dreyfus v závěrečné scéně filmu *Návrat Růžového pantera* (režie Blake Edwards, 1975)

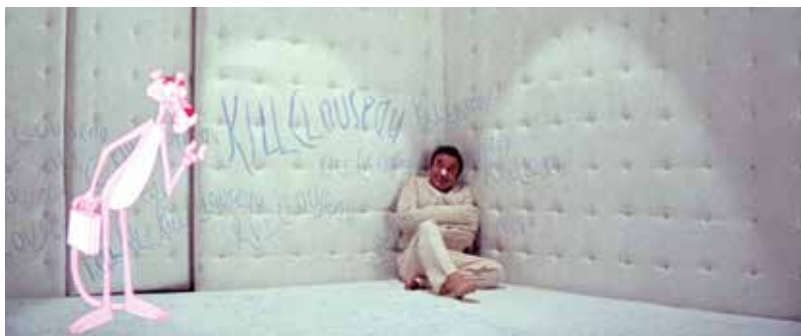
Dole Peter Sellers se v úloze maskovaného Clouseaua chystá vytrhnout Dreyfusovi zdravý zub. Scéna z filmu *Růžový panter znovu zasahuje* (režie Blake Edwards, 1976).

Foto: Films and Filming, 1979

V anglickém Doveru přistál začátkem roku 1939 prakticky bez peněz a jen se základy angličtiny. Zpočátku se protloukal všelijak, ale postupně se mu podařilo zakotvit u britského divadla a následně dostal i pozvání k práci rozhlasového hlasatele v německém oddělení BBC. Stálý příjem mu během druhé světové války umožnil naplno se zapojit do kulturních a politických aktivit československého exilu ve Velké Británii. Působil jako herec, režisér, reportér i zdatný organizátor. Díky spontánnímu, přátelskému a profesionálnímu přístupu si získal mnoho přátel a spolupracovníků mezi anglickými i exilovými umělci, českými i německými.

Redaktoři exilového časopisu *Mladé Československo* opakovaně chválili Lomovo odhodlání a entuziasmus.⁴ Už během války stoupala i jeho herecká hvězda v britském filmovém průmyslu. Brzy se ukázalo, že ideální pro něho budou charakterní role v kategorii označované jako featured players, do nichž jsou obsazovány výrazné herecké osobnosti, které doplňují představitele rolí titulních. Ačkoli i Herbert Lom ztvárnil během svého života nejednu hlavní úlohu, nejvýrazněji se profiloval právě jako herecký partner „nadhazující“ některé filmové star.

Na konci války byl osmadvacetiletý Lom respektovaným mladým hercem. Přirozeně se rozhodl usadit v Británii a v roce 1947 byl již považován za naturalizovaného Brita. Tamní ministerstvo vnitra mu udělilo brit-

Série ztřeštěných komedií o Růžovém panterovi přinesla **Herbertu Lomovi** největší slávu. Představoval v nich fiktivního vrchního policejního inspektora Charlese Dreyfuse, protihráče nemožného poplety inspektora Jacquese Clouseaua, ztvárněného britským komikem Peterem Sellersem. Takzvaný kánon panterovských filmů tvoří snímky Clouseau na stopě (1964), *Návrat Růžového pantera* (1975), *Růžový panter znovu zasahuje* (1976) a *Pomsta Růžového pantera* (1978).

ské občanství, byť ho britští novináři nikdy nepřestali označovat za „herce českého původu“.

Když v lednu 1948 navštívil s novomanželkou rodnou Prahu, byla to už jen návštěva přátel a rodičů. Zamilovaný, sentimentálně naladěný a všude obklopený uznalými lidmi zjevně nedokázal pochopit, jak dramaticky

se proměnila atmosféra v tuzemské společnosti a jak moc se liší od časů meziválečné republiky, v níž vyrůstal. Když proto jen pár týdnů po jeho odletu z Prahy uchopila veškerou moc v zemi Komunistická strana Československa, patřil Lom k těm naivním levicovým intelektuálům, kteří tvrdili, že k žádnému převratu a nástupu

⁴ Lomovy protifašistické aktivity i okolnosti, za kterých jeho rodina přežila nacistickou okupaci, jsou podrobněji popsány v biografii Kol. autorů: *Herbert Lom, nejslavnější český herec na světě*.

diktatury nedošlo. Dosti nešťastně o tom dokonce napsal několik článků do ostře levicových amerických novin *Daily Worker*.⁵ Netušil, jak hluboce se v analýze československé situace mýlí. A také podcenil realitu železné opony: na dalších deset let si tak pokazil kariéru v Hollywoodu.

Hollywood má zájem, Amerika ne

Prvním nakročením k cestě do studií v Los Angeles byly pro mladého Loma filmy natáčené ve Velké Británii během druhé světové války. Úspěch snímků *Temná věž* (1943) a *Hotel Reserve* (1944) vyvolal u Američanů zájem o sugestivního a okouzujícího mladého herce. Během válečných let nabídku z Hollywoodu přijmout nemohl kvůli válečné službě u BBC. Když ho však krátce po válce oslovili lidé z věhlasné 20th Century Fox, zdálo se, že Lomově americké kariéře nestojí nic v cestě.

V listopadu 1947 však zvláštní vyšetřovací výbor Sněmovny reprezentantů USA sestavil takzvanou *Hollywoodskou černou listinu* nepohodlných herců, režisérů a scenáristů podezřelých z propagace komunismu. Někteří z těchto umělců komunistické názory skutečně zastávali, jiní patřili spíše k levicově zaměřeným kritikům bezohledných forem nekontrolovaného kapitalismu. V atmosféře davové psychózy a pocitu ohrožení ze strany „rudých“ – domnělých či skutečných sympatizantů nebo členů komunistické strany – to však v USA rozlišoval málokdo. Americký ústavní dodatek o právu svobodně vyjadřovat svůj názor začínal americkým bojovníkům proti „rudému nebezpečí“ stále více překážet.⁶

Z pohledu starého kontinentu se stupňující protikomunistická kampaň v USA zpočátku nezdála až tak

Lomova fotografie z úspěšné komedie *Milostná loterie* (1954) na obálce hercovy biografie z roku 2015

horká. Zvláště když se na podporu obviněných umělců veřejně stavěli různí jejich uznávaní američtí kolegové – Gregory Peck, Burt Lancaster, Gene Kelly, Frank Sinatra a další. Vypadalo to, že americká demokracie je stále v dobré kondici, když umožňuje veřejnou kritiku obávaného Sněmovního výboru pro neamerickou činnost. Ve skutečnosti ovšem současně rostl i počet umělců, kteří z USA odcházeli do Mexika a do Evropy, což obraz svobodné Ameriky poněkud narušovalo. Ani Herbert Lom se za této situace neubráníl určitému znepokojení.⁷ Přesto se svými komentáři snažil situaci spíše uklidňovat. V lednu 1948 při návštěvě Prahy prohlásil: *Mluvil jsem s mnoha americkými filmaři, kteří odjeli pracovat do Anglie. Z hovorů s nimi jsem si učinil celkový názor, že ani americká veřejnost nebere [vyšetřovací výbor] Thomasovo komité vážně a odsuzuje*

jeho činnost. Anglické veřejné mínění se staví bezvýhradně proti. Nedávno učinil v [anglickém] parlamentu jeden konservativní poslanec návrh na zřízení podobné instituce i v Anglii. O návrhu se vůbec neuvažovalo a poslanci se jeho návrhu vysmáli i v tisku. V Anglii by nebylo něco takového vůbec možné a věřím, že i ve Spojených státech si veřejnost vynutí zrušení jejich „Výboru pro neamerickou činnost“.⁸

Situace v USA se však vyvíjela jiným směrem. Radikální antikomunista John Parnell Thomas, který od roku 1947 výboru předsedal, byl sice už v létě 1948 obviněn z korupce a následně odsouzen do vězení, na jeho místo však nastoupili jiní, podobně smýšlející vymítači domnělých i skutečných komunistů. *Hollywoodská černá listina* se v dalších měsících a letech nadále rozšiřovala, až dosáhla počtu 300 nepohodlných osob. Mnozí další se stali podezřelými. Mezi nimi i Herbert Lom. Smlouva, kterou po válce dostal z Hollywoodu k podpisu, už nebyla realizována. Herec byl šokován a také zhrzen, když s ním americké úřady najednou začaly jednat povyšene:

Konzulární úředník držel můj pas v ruce a díval se na mě chladným pohledem.

„Přišel jsem si vyzvednout víza,“ začal jsem mu vysvětlovat od dveří a on mi ty moje doklady přes celou místnost hodil.

„Co to má znamenat?“ zeptal jsem se jako opařený.

„Vízum bylo zamítnuto,“ odsekl mi tak, že kdyby to nebyl Američan, docela snadno bych si ho dovedl představit v nacistické uniformě.

„A jaký je k tomu důvod? Co za tím je?“ ptám se znovu.

A opět slyším pouze: „Vízum bylo zamítnuto. To je vše, co k tomu mohu říci.“

Vstal jsem, otevřel dveře a vypochoval i se svým pasem. Ve vstupní hale

5 ABS, f. Hlavní správa Vojenské kontrarozvědky (dále jen 302), sign. 302-102-2, Trust Fund, Zpráva z 16. 12. 1953, s. 9.

6 SRCH, Daniel: *Na černé listině. Hollywoodští rudí a hony na čarodějnice v americkém filmovém průmyslu (1947–1960)*. FF UK, Praha 2015, s. 8, 167–179, 267–272; KAHN, Gordon: *Hollywood před soudem*. Svoboda, Praha 1948, s. 5, 11, 213–221.

7 ČENĚK, E.: Herbert Lom. Londýn–Ženeva. *Kino*, 1947, roč. 2, č. 30, s. 593.

8 LO: Herbert Lom v Praze. *Kino*, 1948, roč. 3, č. 7, s. 128.

postávala skupina dívek a všechny po mně chtěly můj autogram. Já jsem byl ale tak otrávený, že jsem šel rychle pryč. Byl to snad nejhorší den mého života.

V té době to znamenalo jedinou věc: Byl jsem podezřelý z toho, že jsem komunistička nebo stoupenec komunismu. Jenom si to představte – tajně služby mocných Spojených států amerických ztrácejí svůj čas nanicovatým Lomem, který ve skutečnosti nikdy nebyl členem žádné komunistické strany. [...] Bylo to ponižující.⁹

Proč? Důvodů mohlo být více, ale všechny měly společného jmenovatele: Herbert Lom byl svými kontakty na lidově demokratické Československo i svými „pokrokovými“ názory pro americké bezpečnostní složky prostě nedůvěryhodný.¹⁰ Ve Velké Británii propagoval znárodněnou československou kinematografii. Bezpečnostní složky USA průběžně monitorovaly levicový tisk a nemohla jim uniknout jeho naivní obhajoba československé politiky v levicových novinách *Daily Worker*.¹¹ Argumenty, že Lom nikdy neúčinkoval v žádném levicově orientovaném filmu, že je politicky pasivní a neorganizovaný, nikoho nezajímaly. Zákaz vycestovat z Británie do USA přišel jako blesk z čistého nebe a byl jednoznačný. Podle hercových vzpomínek k tomu došlo ve chvíli, kdy už odeslal svá zavazadla do Hollywoodu, rozloučil se s přáteli a v Británii neměl domluvenou žádnou práci, protože veškeré kontrakty naplánované na další měsíce měly být realizovány v USA.

A lidé se samozřejmě hned ptali: „Jak to, že jsi ještě tady, Herberte?“ nebo: „Kdy odlétáš?“ Abych své přátele uklidnil, začal jsem si vymýšlet různé výmluvy, proč jsem zatím neodjel. Tak

Reprezentativní budova na prestižní londýnské adrese Kensington Palace Gardens, č. 6-7. Od roku 1955 zde až do konce šedesátých let sídlil československý zastupitelský úřad.

Repro: Herbert Lom, nejslavnější český herec na světě

jsem jim říkal: „Myslím, že odcestuji v nejbližších dnech“ nebo: „Vezmu si pár dní volna a pak poletím...“

Chvíli jsem si totiž dělal naděje, že možná dostanu oficiální oznámení, kde třeba bude napsáno: „Vážený pane Lome, v důsledku administrativní chyby vám nyní s potěšením můžeme oznámit...“, ale nic takového samozřejmě nepřišlo. [...]

A přitom kolik významných lidí se za mě postavilo: Generální ředitel BBC se zaručil za mou loajalitu a napsal dlouhý dopis. Britský ministr zahraničí se mi snažil pomoci, ale nebylo to k ničemu.

Oficiálně mi nebyl nikdy sdělen žádný důvod, proč mi byl odepřen vstup do USA. Několikrát jsem se zeptal: „Můžete se mnou udělat pohovor a zjistit, jaké jsou moje skutečné názory?“ Ale oni se se mnou odmítli o čemkoli dál bavit.¹²

V létě 1949 přišla další komplikace. Na vlastní žádost byl propuštěn ze státního svazku ČSR, aniž by tušil, že si tak zásadně zkomplikuje návštěvy rodné země.¹³ Jeho rodiče odcestovali v druhé polovině roku 1948 ilegálně z Československa do Británie, kde už zůstali. V Československu však dál žilo rozvětvené příbuzenstvo Schluderpacherů, především sestra Anna se svou rodinou. K jakémukoli setkání s ní bylo nyní zapotřebí individuální vízum a jeho udělení záviselo na libovůli československých úřadů.

„Typ“ na tajného spolupracovníka

Dne 11. listopadu 1952 měl pracovník československého zastupitelského úřadu v Londýně – v archívních materiálech uváděný pod jménem Win-

9 DANZIGER, Danny: Best & worst of times. Thirty years for a stamp on a passport. *The Independent* [online], 25. 7. 1994 – viz <http://www.independent.co.uk/life-style/best-worst-of-times-thirty-years-for-a-stamp-on-a-passport-herbert-lom-talks-to-danny-danziger-1416138.html> (citováno k 24. 5. 2019).

10 Herbert Lom do Prahy. *Čin. List české soc.-dem. strany*, 1948, č. 11, s. 5.

11 ABS, f. 302, sign. 302-102-2, Trust Fund, Zpráva agenta z 16. 12. 1953, s. 9; tamtéž, f. Hlavní správa rozvědky SNB – Vyřazené typy (dále jen I. S-2), svazek reg. č. 20693, I. správa SNB, k osobě H. Loma (Kuchačeviče), Zpráva z 5. 5. 1960, s. 157.

12 DANZIGER, Danny: *Best & worst of times*.

13 ABS, f. I. S-2, svazek reg. č. 20693, I. správa SNB, k osobě H. Loma (Kuchačeviče), s. 211-212.

ston – neobvyklou návštěvu. Šofér, který držel službu dole u vstupních dveří, mu zavolal do kanceláře s tím, že u vchodu stojí nějaký člověk a chce prý mluvit s někým, kdo má na starost film. Oním mužem, který tak nečekaně navštívil československé zastupitelství, byl Herbert Lom. Co se dělo dál v budově velvyslanectví, které bylo zároveň rezidenturou československé rozvědky, popsal Winston svým nadřizeným z pražské I. správy StB (hlavní správa čs. rozvědky) následovně:

Když jsem tam přišel, pozdravil jej anglicky, odpověděl [mi] českým pozdravem „má úcta“. Ptal jsem se jej, zda rozumí česky, odpověděl, že je Čech. Pozval jsem jej do své kanceláře. Tam mně zhruba vysvětlil, co je zač. [...] Říkal, že se doma dobře zná s režisérem [Jiřím] Weissem a že si s ním dopisuje hodně často [...].

Říkal mi, že udělal za tu dobu, co je zde, spoustu filmů, kde měl vždy důležité role, a že je zde v Anglii považován za jednoho z nejlepších herců nynější doby. Omluvil jsem se mu, že pro moji krátkou dobu, kterou jsem zde, jsem neměl čas chodit hodně do kina, abych jej viděl, ale že jistě se budu snažit se dostat na některý film, v kterém hraje, abych viděl, jak náš krajan vystupuje v anglické kultuře (sic).¹⁴

Herbert Lom přišel z důvodů úředních i osobních. V prvé řadě se představil coby jednatel komerční společnosti Two Tales Production Ltd., působící na britském trhu jako filmový distributor. V té souvislosti projevil zájem získat do distribuce i některé kvalitní filmy z československé a celkově východoevropské produkce. V portfoliu tehdy prý jeho firma měla už i snímky sovětské provenience. Litoval proto, že s československým státním filmem se mu zatím nepodařilo navázat bližší kontakt.

Vedle toho Lom zjišťoval aktuální situaci i z ryze soukromých důvodů.

Když totiž nějakou dobu předtím žádal o vstupní vízum k návštěvě Československa, nedostal ho. Zamítavé stanovisko mu tehdejší konzul sdělil hned na místě: *Soukromé cesty do ČSR se nepovolují!* Teď se proto Lom přišel zeptat, jak má postupovat, když chce navštívit příbuzné a zároveň uskutečnit pracovní jednání o nákupu filmů z československé produkce. Pracovník velvyslanectví mu pouze zopakoval oficiální úřední postup: *žadatel musí vyplnit příslušný dotazník a velvyslanectví k němu pak přidá svůj posudek.*

Lom vyplněné formuláře dodal velvyslanectví hned druhý den. Pracovník Winston se ihned snažil vše ohlásit ministerstvu zahraničních věcí, ministerstvu informací a osvěty a samozřejmě i československému státnímu filmu. Současně s tím pražské centrále československé rozvědky navrhl, že by Herbert Lom mohl být dobrý „typ“ – tedy člověk potenciálně vhodný k získání pro tajnou spolupráci. Také svému „kandidátovi“ vymyslel krycí jméno „Kuchař“, odvozené od jeho dřívějšího příjmení Kuchačevich. Samotný herec neměl samozřejmě o ničem z toho tušení.

Důvod, proč se Lom zdál pracovníkovi rezidentury jako vhodný *typ na tajného spolupracovníka*, je zřejmý. Jak si totiž Winston ověřil, *je v Anglii dosti známým hercem a jistě má přístup do vyšší společnosti a zná lidi, kteří by nám (míněno čs. špiónáži, potažmo čs. státu – pozn. autora) měli co dát. Dále je to pro mne výhodný typ, protože umí česky a mohl bych se prostřednictvím jeho seznámit s různými lidmi.* V tomto duchu začal také Winston zájem Herberta Loma o cesty do Československa v interní komunikaci s pražskou centrálou podporovat. Proč? *Protože jistě by se o nás [Lom] přestal ihned zajímat, jakmile zjistí, že z nás nemůže nic dostat.*¹⁵ Stejným způsobem situaci

vnímal i nadporučík Bohuslav Málek (krycím jménem „Helan“) z 5. odboru I. správy MV, který následně dostal Loma v Londýně na starost. Udělalo na něj velký dojem, když při návštěvě londýnských filmových ateliérů osobně viděl, jaký respekt Herbert Lom u svých britských kolegů vzbuzuje.¹⁶

Návštěva povolena, pobyt monitorován

Dochované archivní materiály zmiňují až Lomovu návštěvu Československa v létě 1955, přičemž naznačují, že šlo o návštěvu po delší době. Lom ve Velké Británii právě dokončil dodnes slavnou krimikomedii *Pět lupičů a stará dáma*. Výroba amerického velkofilmu *Vojna a mír*, který měla společnost *Paramount* natáčet v Itálii, ještě nezačala. Herec byl proto rád, že dostal v mezičase povolení k návštěvě rodné země. S jeho pražským pobytem je spojena i kuriózní policejní příhoda, která nemá daleko k scénám ze série snímků o Růžovém panterovi. Zde však šlo o reálnou situaci.

Není jasné, kdo vydal příslušný sledovací příkaz a jaký měl mít smysl; nicméně jisté je, že podporučík Oswald dostal v Praze za úkol navštívit bez předběžného upozornění Herberta Loma v místě jeho pobytu a prostě se ho zeptat, „jak se má“. V mnoha směrech diletantská sledovací akce začala neslavně už tím, že Oswald dostal od 9. odboru II. správy StB chybnou adresu. Zmiňovaný odbor StB měl přitom problematiku odhalování nepřátelských cizinců, kteří se krátkodobě zdržovali na území republiky, v kompetenci. Monitoroval obchodní zástupce zahraničních firem, turisty apod. Předpoklad, že disponuje spolehlivými informacemi, byl ovšem v tomto případě chybný, což však podporučík Oswald zjistil až na místě. *Adresa byla zjevně špatná. Existovala, avšak o Lomovi tam nic ne-*

14 Tamtéž, s. 209–210.

15 Tamtéž.

16 Tamtéž, Zpráva z 5. 5. 1960, s. 157.

věděli, napsal posléze do souhrnné zprávy svým nadřízeným. Ale nevzdal to a napadlo ho, že zkusí zajít do kartotéky policejní evidence cizinců, kde Lomovo skutečné místo pobytu našel: Ječná ulice č. 29, Praha 2, byt Anny Košťálové, sestry sledovaného.

V domě na ulici spojující Karlovo náměstí a náměstí I. P. Pavlova Herberta Loma opravdu zastihl. Rozhodně však ne k hercově radosti. Lom byl neohlášenou návštěvou tajného policisty nemile překvapen a podívoval se, proč ho při jeho soukromé návštěvě u blízké příbuzné jde někdo takto neomaleně kontrolovat. A k tomu přímo do soukromého bytu. Podporučík Osvald se ho pokoušel uklidnit tím, že nejde o kontrolu, ale o „přátelskou“ návštěvu. Představil se jako úředník ministerstva zahraničních věcí, který přišel zjistit, zda třeba neměl nějaké potíže s vízem nebo při překročení hranic. Odvolal se přitom na pracovníka londýnského velvyslanectví, kterého Herbert Lom osobně znal. Když se britský herec trochu uklidnil, poděkoval mu za zájem a potvrdil, že kromě drobných komplikací ho po cestě žádné nepříjemnosti nepotkaly.

Do dalšího hovoru se mu však už nechtělo, což podporučík Osvald vycítil. Nové setkání se mu domluvit nepodařilo. Lom jen Osvaldovi přisvědčil, že by do Československa zase brzy rád přicestoval, jak za sestrou, tak na návštěvu českých divadel a konečně i na setkání se starými známými. Na úplný konec si neodpustil malou provokaci. Bez ohledu na to, že ho Osvald po celou dobu oslovoval výhradně *pane Lome*, ten nečekané setkání ukončil tím, že Osvaldovi pokynul ke dveřím a s přímým pohledem do očí se s ním rozloučil poděkováním za péči partajnickou frází: *Děkuji vám, soudruhu!* Tím byla návštěva u konce.

V hlášení nadřízeným hodnotil Osvald britského herce jako rozhodného

a sebevědomého člověka, který si je vědom svého postavení. Zároveň však přiznal i absurdnost celé akce: *Ukázalo se, že kontakt takto prováděný není příliš vhodný, protože lze jen velmi těžko předpokládat, že člověk, který přišel na poměrně krátkou dobu na návštěvu k příbuzným, bude mít náladu a chuť k nějakým dlouhým rozhovorům, byť i s úředníkem ministerstva zahraničních věcí. Aby kontakty cizinců u nás měly větší cenu, je třeba, aby tyto osoby byly již poněkud rozpracovány a aby legenda kontaktu předpokládala delší rozmluvu.*¹⁷

Zpákané navázání kontaktu sice k ničemu konkrétnímu nevedlo, z evidence „vytipovaných typů“ se už ale Herbert Lom v nejbližších letech nedostal.

Kontakty z nezbytnosti

Herbert Lom zůstal jako „vhodný typ“ I. správy ministerstva vnitra monitorován i v dalších letech. Opět skrze pracovníky rezidentury, sídlící na londýnském velvyslanectví. V komunikaci s jeho sestrou Annou Košťálovou zachytila rozvědka Lomovy názory na zhoršující se hospodářskou situaci v Británii, ale také jeho kritiku krvavé sovětské intervence v Maďarsku roku 1956. Jak ovšem známého herce k tajné spolupráci získat a k čemu přesně ho využívat, v tom rozvědka stále neměla jasno.¹⁸

Zájem na spolupráci ze strany československé špionáže však trval. Příhodným způsobem se proto dál snažila Lomovi dávkovat svou „velkorysost“. Britský herec měl pochopit, že návštěvy jeho sestry mu budou individuálně povolovány, pakliže bude vstřícný k československým orgánům a nebude je ničím provokovat. Zástupci republiky mu jednou za čas udělili audienci na londýnském velvyslanectví a souhlasili, že se za

jeho víza k návštěvě ČSR nebo pro sestřinu cestu do Británie přimluví. Na návrh agenturní spolupráce během této komunikace nikdy nedošlo. Herec pouze několikrát vyhověl žádosti velvyslanectví, aby pomohl při organizaci krajauských setkání na londýnském zastupitelství.¹⁹

Zastupitelské úřady totiž měly pragmatický zájem na udržování přátelských kontaktů s krajany žijícími v jednotlivých zemích, v prvé řadě samozřejmě s předúnorovými emigranty a jejich potomky. Na londýnském velvyslanectví byla za tím účelem už od meziválečného období krajanům k dispozici například malá knihovna české a slovenské literatury, ze které si i Herbert Lom příležitostně půjčoval některé publikace. Několikrát do roka se v budově velvyslanectví také pořádaly různé recepce pro krajauskou komunitu.

Vedle oficiálně deklarovaného zájmu velvyslanectví zachovávat přátelské vazby s krajauskou diasporou měly společenské kontakty s emigranty pro československý poválečný totalitní režim ještě další účel. Velvyslanectví se snažilo předejít dojmu, že se vůči krajanům v kapitalistickém státě chová přezíravě. Českoslovenští předúnoroví emigranti by si pak mohli celkem snadno založit vlastní krajauský spolek, zcela nezávislý na oficiálním zastoupení československého státu, a dostat do něj své lidi by pro pracovníky rozvědky mohlo být mnohem komplikovanější.²⁰

Úředníci tak měli dost důvodů k tomu, aby krajauské recepce probíhaly na půdě velvyslanectví. Na oficiální státní banket tam také bylo mnohem snazší pozvat vlivné a respektované osobnosti, jakými bezesporu byl i Herbert Lom. Podobně jako i jiní, v Británii usazení předúnoroví emigranti se však i Lom účastnil společenských podniků na

17 Tamtéž, Záznam o kontaktu H. Loma z 11. 8. 1955, s. 203.

18 Tamtéž, Zpráva II. zvl. odboru MV, č. A/10-0810/14-57, Praha 13. 2. 1957, s. 68.

19 Tamtéž, Zpráva z 11. 10. 1958, s. 173.

20 Tamtéž.

půdě velvyslanectví s tou výhradou, že si krajanská setkání udrží čistě kulturní charakter. V takovém případě byl dokonce ochoten k pobavení ostatních pozvaných něčím přispět do programu. Recepce na velvyslanectví mohl samozřejmě podpořit jen v případě, že nekolidovaly s jeho pracovními či jinými povinnostmi. Pozvánku na 9. května 1959 například odmítl s tím, že se chystá na jinou společenskou akci, kde bude představen princí Philipovi, vévodovi z Edinburghu.²¹

Českoslovenští nevolníci

Snaha československých úřadů o získání hercovy důvěry pravidelně vázla na komplikacích spojených s jeho návštěvami republiky nebo s návštěvami jeho sestry v Británii. Když například koncem padesátých let v Británii vážně onemocněl Lomův otec, museli rodiče Schluderpacherovi zrušit plánovanou návštěvu Československa. Rodina se proto snažila získat povolení k cestě Anny Košťálové do Británie. Herbert byl tehdy velmi rozladěn a nechápal, jak mohou československé úřady dělat obstrukce při vyřizování víza i v takové chvíli.

Obratem kontaktoval pracovníky československého velvyslanectví v Londýně. Dozvěděl se však pouze to, že č[e]s[koslovenské] úřady povolují [svým občanům] *takovéto cesty do ciziny 1× za 2 roky*. Referenti londýnského velvyslanectví se sice tvářili, že se ve věci pokusí něco udělat, ale dobře věděli, že jejich pravomoci jsou v tomto ohledu omezené. Nic konkrétního proto Lomovi raději neslibili. Doporučili, aby si sestra podala žádost znovu a přiložila k ní i lékařské vyjádření o otcově zdravotním stavu. Na to však

Anna Kuchačevichová, později provdaná Košťálová, na fotografii z osobních dokladů

Repro: Herbert Lom, nejslavnější český herec na světě

Lom reagoval rozhořčenými slovy, že sestra formulář žádosti vůbec nedostane. Zeptají se jí, kdy byla v Británii naposledy, a když řekne, že loni, už se s ní nikdo nebude bavit.²²

Po tomto setkání s Herbertem Lomem se zástupce londýnské rezidentury Bohuslav Málek pokusil o jistou intervenci ve prospěch Anny Košťálové a doporučil, aby jí byla návštěva Velké Británie povolena. Připomínal, že Lom proti Československu nikde nevystupuje, politicky se neprojevuje a zároveň zastává pokrokové názory – kritizuje například fašistické Španělsko, apartheid v Jižní Africe či některé vyhraněné politické trendy v západním Německu. Francouzskou republiku Lom na základě osobních zážitků považoval za represivní policejní stát. „Helan“ proto doporučoval vstřícný přístup. *My na tom nic ne-*

*můžeme ztratit, naopak mně to může pomoci k dalšímu sblížení s LOMEM a umožní mi to přikročit k jeho hlubšímu vytěžování. Pohybuje se stále ve společnosti různých filmových herců [...] a počítám s tím, že bych ho mohl později přinejmenším požádat o kontakty některých významných emigrantů, psal do Prahy svým nadřízeným.*²³

Povolení pro Annu Košťálovou bylo následně skutečně vyřizeno, stejně jako i v několika následujících letech. Soudruh Málek si přesto povšiml, že Lom vedle pravidelných díky za pomoc nepřestával nad stávající praxí komunistického režimu kroutit hlavou. V jedné ze svých zpráv „Helan“ pro pražské vedení rozvědky uvádí: *Nedomnívám se, že by LOM souhlasil se vším v ČSR, rozhodně mu nejde pod nos to, že sestra nemůže volně jezdit do zahraničí, jak by chtěla a kdy by chtěla...*²⁴

Nemožnost cestovat za příbuznými do jiné země byla pro člověka, který vyrůstal v prostředí meziválečného Československa, něčím těžko pochopitelným. Vždyť obyvatelé republiky se uzavřením hranic v jistém smyslu vrátili téměř do stavu před rokem 1781, kdy císař Josef II. na území habsburské monarchie zrušil nevolnictví.²⁵ Je pravda, že jisté pokusy o regulaci zahraničních cest se tehdy objevily i ve Spojených státech. Podle regulí vydaných 1. května 1952 mohli občané USA do zemí východního bloku, SSSR a Číny cestovat pouze se zvláštním úředním povolením a osobám podezřelým z podpory „rudých“ byl pas k výjezdu do zahraničí úředně odebrán. Bylo však jen otázkou času, aby se ukázala neudržitelnost takového omezení. Už o šest let později se americký demokratický systém s tímto protiústavním opatřením vypořádával. Roku 1958 americký bez-

21 ABS, f. I. S-2, svazek reg. č. 20693, Zpráva z 5. 5. 1960, s. 157.

22 Tamtéž, Zpráva ze 7. 4. 1959, s. 169.

23 Tamtéž.

24 ABS, f. I. S-2, svazek reg. č. 20693, Zpráva z 5. 5. 1960, s. 157.

25 Jednotlivé historické etapy precizně srovnává RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*. Pasová, vizová a vstěhovalecká politika 1848–1989. ÚSD AV ČR, Praha 2007.

pečnostní aparát prohrál soudní spor v precedenčním případě Rockwell Kent vs. John Foster Dulles, v němž se jednoznačně potvrdilo, že právo cestovat je součástí amerických svobod, které nelze plošně omezit.²⁶ V totalitních systémech by podobné veřejné debaty a soudní kauzy byly nemyslitelné.

Ke zverbování „typa“ nakonec nedošlo

Pokusy o získání Herberta Loma do řad agentů či spolupracovníků Státní bezpečnosti nakonec skončily nezdarrem nejen pro postoje samotného herce, ale i z důvodů ryze praktických. „Helan“ do Prahy v létě roku 1960 napsal: *Jsem si vědom toho, že celá řada údajů není dostatečně podložena, a bylo by nutné provádět ještě další hloubkové vyšetření. Já sám mám bohužel málo příležitostí se s LOMEM stýkat, a i když přijde na naše podniky (pravidelně mu zaslám pozvánky na všechny jenom trochu vhodné podniky), je obklopen okamžitě celou řadou lidí z řad anglických hostů nebo i našich [...], takže nějaké delší a závažnější rozhovory mezi námi jsou vyloučeny, i když on se jim neuhýbá. Nepatrnost mojí legální funkce mi pak nedovoluje pravidelnější styk mimo Z[astupitelský] Úřad s člověkem, kterého zná v Anglii kdekdo (přinejmenším z plátna kin).*²⁷

Ani v dalších letech se v tomto směru nic nezměnilo. Nadále však platilo, že jako spolupracovník byl Herbert Lom pro československou špionáž významným úlovcem. Pracovníci londýnské rezidentury dokonce vypočítávali možné výhody jeho zverbování: má českou výchovu, a jedná se s ním proto vcelku snadno. V Československu žije jeho sestra, takže prostřednictvím udělování víz by snad bylo možné si Loma naklonit a zavázat – rozuměj vydírat. Má dobré

postavení ve vyšších kruzích britské společnosti a navíc často cestuje do mnoha zemí světa... Podle zprávy z roku 1967 měl být sice nadále evidován jako vhodný *typ k tajné spolupráci*, jeho další rozpracovávání však bylo zastaveno. Většina materiálů shromážděná rozvědkou k jeho osobě byla koncem šedesátých let skartována. V archivu ministerstva vnitra zůstaly jen klíčové listiny se stručnou charakteristikou sledovaného, s ohledem na skutečnost, že šlo o cizího státního příslušníka.²⁸

Obavy z „rudého nebezpečí“ v USA polevují

Sovětský vůdce Nikita Chruščov podrobil v roce 1956, tři roky po smrti sovětského diktátora Stalina, kult osobnosti svého předchůdce zdrcující kritice a současně odsoudil i některé nezákonnosti páchané pod jeho vládou. Zahájil tím éru politického uvolňování mezi velmocemi, které v USA postupně vedlo i k otupení rigidního amerického antikomunismu.

Díky těmto změnám se *Hollywoodská černá listina* po roce 1960 postupně stávala anachronismem. Dnes je převažující částí historiků považována za klasický produkt dobové antikomunistické hysterie a ideologické nesnášenlivosti. Jednotliví umělci byli vlivem společenského napětí vystavováni společenské ostrakizaci a někteří přišli o zaměstnání. Bylo však jen otázkou času, kdy dojde k uklidnění vášní a demokratické principy amerického právního systému znovu naberou dech. Přes všechny útrapy a nespravedlnost, které si někteří levicově orientovaní umělci museli v USA padesátých let prožít, ve srovnání s represivními praktikami totalitních režimů americký systém demokratické plurality ve výsledku v zásadě obstál. Pokud

v nějakém smyslu podléhal podobným dobovým psychózám jako komunistický východní blok, nikdy nedospěl ke srovnatelným excesům. Stabilní demokratické mechanismy navíc dokázaly nastartovat samoléčbu.

Herbert Lom získal souhlas k návštěvě USA dokonce ještě o něco dříve, než kampaň proti „rudým“ v USA zcela odezněla. V roce 1958 obdržel dopis s výzvou, aby se dostavil na americké velvyslanectví v Londýně. Setkání s novým ambasadorem bylo překvapivé: *Velice se mi omlouval za to, jak se mnou na velvyslanectví v minulosti jednali. Snažil se mi vysvětlit, že nemá žádnou spojitost s politikou svého předchůdce, a víceméně se vyjádřil, že jeho předchůdci byli gangsteři. Nakonec dokonce řekl: „Bude mi ctí, pokud vás budu moci pozvat na návštěvu Spojených států.“*²⁹

Na sklonku roku 1958 tak Lom dostal povolení k cestě do Hollywoodu.³⁰ Po tolika letech a desítkách zamítnutých žádostí to pochopitelně byla cesta velice emotivní. Nebyl si vůbec jistý, zda nakonec opravdu odletí. Ještě na letišti se co chvíli rozhlížel, zda ho někdo nechytí za rukáv a neřekne: *„Pojďte stranou, pane Lome, máme tu nějaký problém s vaším vízem.“* Nic takového se ale nestalo. Byl bez problémů odbaven a bez komplikací dorazil do Spojených států, kde se mohl volně pohybovat.

V následujících letech získal v hollywoodských produkcích řadu významných angažmá. Objevoval se po boku tehdejších největších hvězd a nehledě na svých 170 centimetrů výšky se neztratil. Jeho jméno se ve filmových titulcích objevuje vedle takových herců, jako například Audrey Hepburnová, Sophia Lorenová, David Niven, Humphrey Bogart, Robert Mitchum, Henry Fonda, Laurence Olivier, Charlton Heston, Peter Ustinov, Tony Curtis, Rita Hayworthová

26 SRCH, Daniel: *Na černé listině*, s. 164–166.

27 ABS, f. I. S-2, svazek reg. č. 20693, Zpráva z 5. 5. 1960, s. 159.

28 Tamtéž, Zhodnocení materiálů, I. správa MV, 15. odbor, č. 20693 – (AS-6898) z 24. 5. 1967, s. 215.

29 DANZIGER, Danny: *Best & worst of times*.

30 LOM, Herbert: *Hollywood as I saw it. Films and Filming*, 1959, roč. 6, č. 8, s. 8, 33.

Herbert Lom jako legendární záporák Cornel Brinkley v mayovce *Poklad na Stříbrném jezeře* (režie Harald Reinl, 1962) Foto: archiv autora

nebo Mel Ferrer. Byl při tom, když u filmu začínali Peter Sellers, Sean Connery a mnozí další. Za natáčení mayovky *Poklad na Stříbrném jezeře* (1962) inkasoval dvakrát vyšší honorář než francouzský herec Pierre Brice, představitel Vinnetoua.

Symbolické je, že jednu z menších, ale opět výrazných rolí dostal i ve velkofilmu *Spartakus* (1960), který popisuje příběh vůdce povstání otroků ve starověkém Římě, zároveň je však testamentem oslavujícím právo člověka na svobodu ve všech jeho demokratických rovinách. Lom, představující zde středomořského piráta Levanta vyjednávajícího se vzbouřenými otroky, má ve filmu jeden z nejsilnějších dialogů celého příběhu:

TIGRANES LEVANTUS [Herbert Lom]: „Kdyby ses podíval do křišťálové koule a viděl svou armádu zničenou a sebe mrtvého, kdybys to viděl v budoucnosti tak, jak to určitě vidíš teď, pokračoval bys v boji?“

SPARTAKUS [Kirk Douglas]: „Ano.“

Herbert Lom jako Levantus a Kirk Douglas jako Spartakus v americkém velkofilmu *Spartakus* (režie Stanley Kubrick, 1960)

Foto: archiv autora

LEVANTUS: „S vědomím, že musíš prohrát?“

SPARTAKUS: „S vědomím, že můžeme prohrát. – Všichni lidé prohrají, když zemřou, a všichni lidé zemřou. Ale otrok a svobodný člověk nepřicházejí o stejnou věc.“

LEVANTUS: „Oba přijdou o život.“

SPARTAKUS: „Když zemře svobodný člověk, přichází o potěšení ze života. Otrok přichází o bolest. Smrt je jediná svoboda, kterou otrok zná... A proto se jí nebojí... A proto vyhrájeme!“

Spartakus se stal na téměř celou dekádu neúspěšnějším snímkem společnosti Universal Studios. Americká filmová akademie mu udělila čtyři Oscary. Film také s konečnou plat-

ností poslal do historie *Hollywoodskou černou listinu*. Kirk Douglas totiž přes protesty některých pravicových aktivistů prosadil, aby Dalton Trumbo, jeden z bývalých „rudých“, mohl podepsat svůj scénář vlastním jménem (nikoli pseudonymem) a byl za svou práci odpovídajícím způsobem ohodnocen. Filmu také pomohlo to, že se za něj veřejně postavil i nově zvolený prezident J. F. Kennedy.³¹

Herbert Lom a „britský“ VONS

Sám Herbert Lom byl jistě nesvobodou zbaven jak v roce 1958, kdy mohl začít cestovat do USA, tak o deset let později. Šestadvacátého srpna 1968, pět dní po invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa, odešla totiž jeho sestra Anna i se svým dospívajícím synem do Londýna, kde díky štědrosti svého bratra mohla bez potíží začít nový život.³² Úřední žádost Anny Košťálové o legální vystěhování byla zamítnuta. Od 1. května 1970 se tak ona i její syn zdržovali v cizině bez povolení československých úřadů. V duchu tehdy platných předpisů bylo proti oběma k 15. listopadu 1977 zahájeno formální trestní stíhání pro trestný čin „opuštění republiky“ podle § 109, odst. 2 trestního zákona. V dubnu následujícího roku bylo s ohledem na nepřítomnost obviněných a jejich ne-

31 SRCH, Daniel: *Na černé listině*, s. 243–244.

32 ABS, Kartotéka Správy pasů a víz, karta záznamu hlášení Krajského odboru pasů a víz Praha ze 7. 1. 1971.

dosažitelnost zastaveno, což rozhodně nebyvalo pravidlem. Překvapivou smířlivost státních orgánů zapříčinilo zjištění, že důvodem k odchodu z republiky nebyl protistátní postoj obviněných, ale čirá obava, že jim po okupaci republiky bude znemožněn styk s nejbližším příbuzným (v tomto případě bratrem a strýcem). To vedlo k úplnému zastavení trestního stíhání a k propuštění ze státního svazku k 7. listopadu 1979.³³

Odchodem Anny Košťálové do Velké Británie přišli pracovníci československé rozvědky o svůj trumf, díky němuž mohli známého herce vydírat. Příležitost k návštěvě ostatních příbuzných žijících v Československu dostal Herbert Lom až o dvaadvacet let později. Právě s ohledem na ně zůstal i v letech 1969–1989 obezřetný. Přesto si v roce 1980 dovolil do jisté míry pozitivně zareagovat na žádost aktivisty Josefa Jostena, jednoho z nejvytrvalejších a neaktivnějších členů československého exilového protikomunistického odboje ve Velké Británii.

Komunistický režim v ČSSR vedl v té době na území republiky otevřenou policejní i propagandistickou kampaň proti nepočtným, ale agilním disidentským skupinám Charta 77 a Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS). Když v roce 1979 odsoudil šest hlavních aktivistů VONS, začaly se oficiální československé sdělovací prostředky chvástat, že VONS byl umlčen. Nebyla to pravda, VONS ve své činnosti pokračoval. Nezávisle na aktivitách českého VONS založil Josef Josten v Británii roku 1980 na jeho podporu jakousi nezávislou větev, nazvanou UK Committee for the Defence of the Unjustly Prosecuted (CDUP). Jedním z těch, které oslovil s nabídkou členství, byl i respektovaný herec Herbert Lom.

Souvislosti byly zřejmé. Lom byl v krajské komunitě znám svým

Společná fotografie z pražského letiště v roce 1992. Herbert Lom přiletěl do Prahy se švédskou režisérkou a herečkou Mai Zetterlingovou, s kterou v minulosti vystupoval v několika filmech. Zleva: akademická malířka Světlá Hásková, Herbert Lom, tajemnice E. Casková, český režisér Oleg Reif, Mai Zetterlingová a Vladimír Opěla, ředitel Národního filmového ústavu. Foto: Miloš Fikejz

zájmem o rozvíjení jejich aktivit na území Británie a v osobních rozhovorech se nijak netajil kritickým postojem k situaci v komunistickém Československu. Josten navíc se svou žádostí o podporu CDUP kontaktoval celou řadu lidí a jeho sdružení si postupem času v určitých kruzích v západním světě získalo respekt. Samotný Lom však nabídku v původním znění s omluvou odmítl. Otevřeně přiznal, že má z otcovy strany v Československu stále několik příbuzných a z toho důvodu by nebylo rozumné, aby se v Británii k jeho protestům veřejně připojil. Na jednu stranu by sice mohl burcovat zahraniční veřejnost ve prospěch pronásledovaných disidentů, na druhou stranu však nedokázal vyhodnotit, jaké represe by za to jeho

příbuzným v Československu mohly hrozit.

Vzpomínky na období druhé světové války, kdy v hlasatelně BBC s obavami přemýšlel, zda jeho veřejné angažmá neohrozí rodiče a sestru v okupovaném Československu, ho i po několika dekádách vedly k opatrnosti. Navíc se naučil z Británie na dálku příliš neodhadovat, jaká situace v Československu momentálně panuje, protože v tom se spálil už v roce 1948. Přesto Josefu Jostenovi v roce 1980 ochotně nabídl finanční podporu s přáním, aby prostředky byly použity na podporu lidí nespravedlivě perzekvovaných gangsterským režimem v Československu.³⁴ Zda Josten jeho velkorysou nabídku nakonec využil a v jakém rozsahu, může být předmětem dalšího bádání. pd

33 Tamtéž, sb. Správa vyšetřování StB – vyšetřovací spisy MV (V-MV), vyšetřovací spis a. č. V-32753 MV.

34 POLIŠENSKÁ, Milada: *Zapomenutý „nepřítel“ Josef Josten. Free Czechoslovakia Information na pozadí československo-britských diplomatických styků 1948–1985*. Libri, Praha 2009, s. 581–582, 599–600.